

СХІДНИЙ КОРДОН ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА У XII–XIII ст. (ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

© Терський С.В., 2012

Із залученням писемних та археологічних джерел розглядається історико-географічний аспект розмежування Волинського князівства з Київською землею. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль літописних міст Південно-Східного Погориння у системі торговельних та стратегічних шляхів Південної Русі. Подано характеристику найважливіших адміністративних та оборонних пам'яток пограниччя, більшість з яких ще належить поглиблено вивчати.

In article with attraction of written and archaeological sources the historical and geographical aspects of delimitations between Halich-Volhynian state and Kiev land is considered. The conclusion about the important role of annalistic city of South Pohorynnia' in the system of the Southern Rus' relations. All this generalizations of the main monuments of the Halich-Volhynian's borders has been investigations.

Питання територіального розмежування князівств Київської держави є важливою складовою як історичної географії, так і військової історії. Кордони, які первісно вкладалися у межі давніших племінних утворень, згодом змінювалися під впливом колонізаційних потоків, переорієнтації економічних зв'язків тощо. Розширення території князівств неминуче супроводжувалося будівництвом укріплень, які слугували опорними пунктами князівської влади.

Пролягання східного кордону Волинського князівства, який одночасно був західним кордоном Київської землі, за писемними джерелами намагались встановити М. Грушевський та учні його школи, а також новітні дослідники історії Київської землі – П.П. Толочко, В.М. Ричка, та Галицько-Волинського князівства, насамперед І. Крип'якевич та М. Котляр.

Якщо одні історики намагались довести тривалу належність Погорині до Київської землі, то інші твердо відстоювали кордон з Київщиною по р. Случ. П.П. Толочко слідом за О. Андріяшевим провів кордон по вододілу між басейнами рік Стир та Горинь [35, с. 123–125], підкресливши належність Погорині до Київської землі. М.Ф. Котляр натомість вказав його по р. Случ [16, с. 71]. І.П. Крип'якевич відмітив, що Погориння на початку XIII ст. вже входить до складу Луцької землі [17, с. 35]. На думку Л.В. Войтовича [8, с. 18], р. Случ могла стати пограничною рікою Волині не раніше походів князя Ярослава Ізяславовича 1173–1174 рр.

За останні десятиліття значно збагатилася археологічна складова джерельної бази із зазначеної проблематики, насамперед завдяки експедиціям під керівництвом М.П. Кучери з обстеження городищ, а також експедиціям І.С. Винокура та В.І. Якубовського (городище Губин на р. Случ, Ізяслав, Полонне).

Важливим моментом з'ясування південно-східного кордону Волинського князівства є встановлення меж автономних утворень киево-волино-галицького пограниччя – Південнобузької волості та Болохівської землі, які найчастіше вважають за єдине територіальне утворення. Біля витоків цієї проблематики стояли відомі українські учені М.П. Дашкевич та М.С. Грушевський. Найобґрунтованішою вважається карта Болохівської землі з локалізацією більшості літописних центрів, складена наприкінці XIX ст. М.П. Дашкевичем та відкорегована майже через сто років місцевим краєзнавцем К.І. Терещуком, за якою межі обох вищеназваних волостей визначаються територіями басейнів верхів'їв Південного Бугу та Верхнього Послущчя. Крайньою східною межею Волинського князівства цими дослідниками у цьому районі визнано замчище у с. Великий Чернятин на р. Ікопоть [31, с. 167].

Останнім часом В. Якубовський та І. Винокур, вслід за І. П. Крип'якевичем [17, с. 37], поширюють поняття «Болохівська земля» на увесь басейн Південної Горині. Інші ж дослідники, намагаючись поширити межі Болохівської землі в напрямі на північ, пов'язують процес формування її території з осіданням на цих землях половців. Так, московський дослідник Ю. Моргунов на підставі аналізу планувальної схеми городищ Південної Русі виділяє на території верхнього Послущчя та Потетерев'я групу городищ із багаторядною лінією укріплень, зведених, на його думку, осілими половцями. Цей тип укріплень вони мали б запозичити у Волзькій Булгарії [22, с. 191–198]. Проте ще М.С. Грушевський [11] зауважив, що немає причин вишукувати тут якусь етнічну підоснову, оскільки верхів'я різних рік належали до різних племен.

У зв'язку з цим загострюється питання генези політичного кордону Волині на сході у період розпаду Київської держави. Для його вирішення необхідно проаналізувати: що являли собою ці землі у X–XI ст.

Більшість істориків пов'язує поширення оборонних укріплень у межиріччі Верхньої Случі та Горині із діяльністю київських князів [29, с. 73]. Проте існує чимало доказів на користь подібної діяльності волинських князів на правобережжі р. Горинь. По-перше, із заходу шлях виходив з верхів'їв р. Горинь, де знаходилась численна мережа городищ волинян, розбудована ще у X ст. (рис. 1).

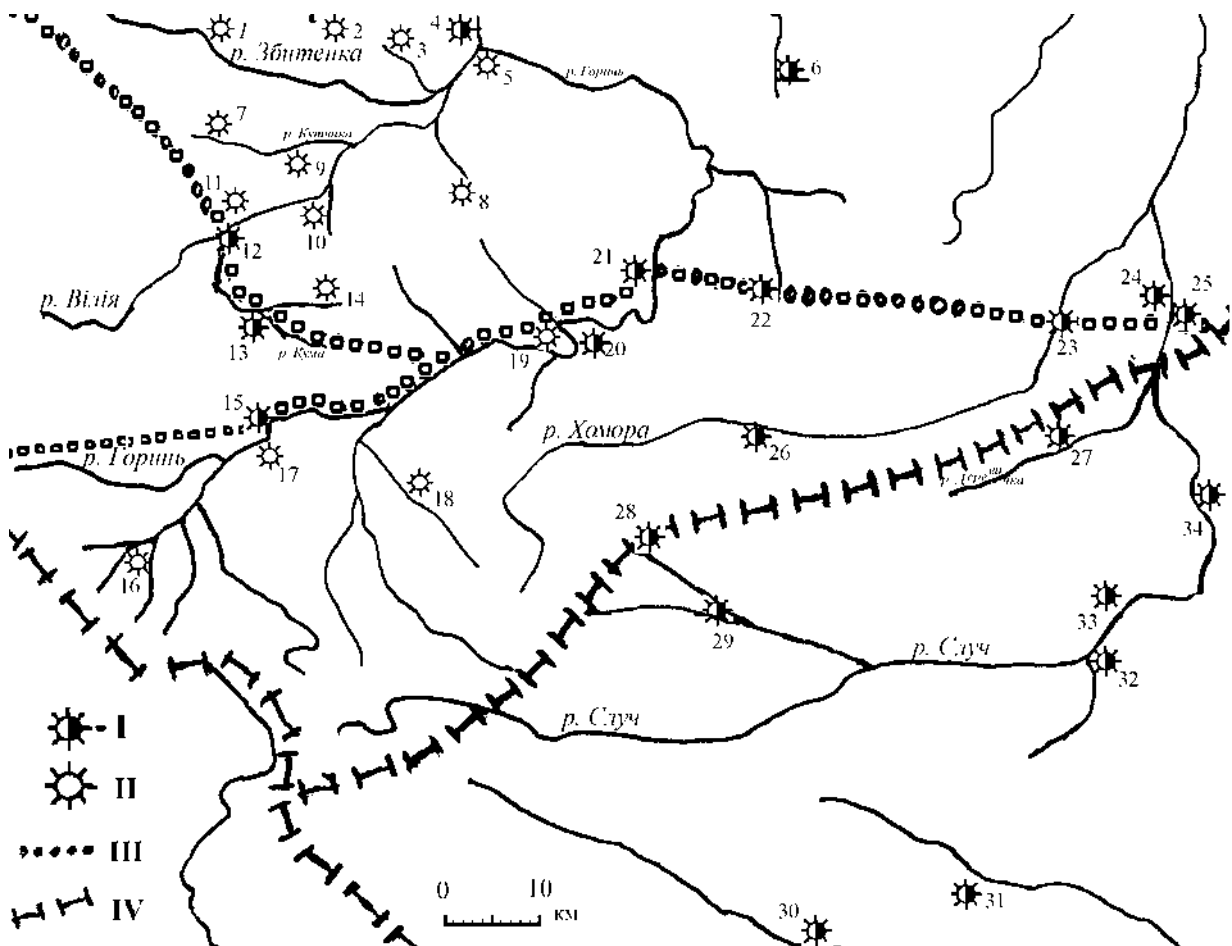

Рис. 1. Розміщення укріплень та кордонів земель-князівств у басейнах Верхніх Горині та Случі:
 1 – Будераж; 2 – Точівки; 3 – Попівці; 4 – Острог; 5 – Солов'є; 6 – Корчик; 7 – Кути; 8 – Плужне;
 9 – Теремно; 10 – Зінки; 11 – Васьківці; 12 – Бриків; 13 – Потурів; 14 – Хорошів; 15 – Тихомль;
 16 – Пахині; 17 – Воробійка; 18 – Денисівка; 19 – Дібровка; 20 – Гнійниця (Михнів); 21 – Ізяслав; 22 – Го-
 родище на р. Гуска; 23 – Полонне; 24 – Кам'янка; 25 – Колодяжин; 26 – Гриців; 27 – Деревич; 28 – Чернятин;
 29 – Старокостянтинів; 30 – Берегелі; 31 – Морозівка; 32 – Губин; 33 – Старий Остропіль; 34 – Любар
 Умовні позначення: I – городища XII–XIII ст.; II – городища X–XII ст.; III – шляхи;
 IV – кордони князівств

По-друге, як показують дані археологічних обстежень межиріччя Верхньої Случі та Верхньої Горині, цей регіон до XII–XIII ст. був слабо заселеним. У зв'язку з цим виникає необхідність проаналізувати джерела слов'янського розселення у верхів'ях цих рік. Дослідження вказаної території бажає бути кращим, проте на основі розвідкових матеріалів, здобутих протягом 1950–1990-х рр., були проведені дослідження динаміки заселення, в результаті яких підтверджено, що найдавніше розселення найчіткіше фіксується на Верхній Горині (рис. 1). Зокрема, хмельницьким археологом С. Ю. Демидком [13] у напрямі з Вишнівця на Тихомль виділені дві агломерації городищ та поселень. У районі Тихомля (шість селищ, два городища) середня відстань між населеними пунктами у групах – 1,4 км, між групами – 7,5 км. Більшість пам'яток розташована по берегах Горині (65 %).

Освоєння північної частини басейну відбувається протягом XII–XIII ст. Поселенська структура району відзначається спорадичністю, відсутністю значних угруповань поселень, збільшенням частки городищ (57 проти 30 % у західній частині), ширшим освоєнням басейну майже 50 % поселень розташовані на притоках Горині. Середня відстань між пунктами – 8,2 км (по басейну загалом – 4,8 км).

Колонізація Послущчя починається в XI ст. з будівництва городищ у Губині, Пасічній, Великих Деревичах, Новій Чорторії. Максимум освоєння басейну припадає на XII–XIII ст.: кількість поселень досягає 40, з них 15 – городища. Відносна більшість поселень розташована на берегах р. Случ [13, с. 447]. Посередньою вказівкою на напрям колонізації цього регіону є більша щільність населення у північній частині басейну.

Як зауважив свого часу М.П. Кучера [20, с. 156], побудова укріплених пунктів у верхів'ях Случі та Південного Бугу перекрила з півдня глибокий коридор між Галицько-Волинською та Київською землями, який використовували кочівники для проходу через усю Південну Русь аж до Прип'яті.

У такий спосіб сформувалась територія "болохівців" та згаданих разом з ними у літописі "возв'яглян". Вона повинна була бути розділеною смугою великокнязівської волості вздовж шляху з Володимира на Київ. Малоімовірно є входження до складу цих анклавів літописних замків вздовж шляху на Київ, оскільки збирання золотодайного мита завжди було прерогативою великих князів [34]. Не даремно землі Верхнього Погориння більшість дослідників зараховує до первісної території Руської землі [23, с. 130]. Підставою для цього послужило означення центрів цієї території – міст Шумська, Тихомля, Вигошева та Гнійниці, тимчасово захоплених у 1152 р. князем Володимиром Галицьким, як "русських" [1, с. 454].

Міста на трансконтинентальному шляху були ласим шматком. Вдруге ці міста були пограбовані галичанами у спілці з болохівськими князями 1235 р.: "...придоша Галичане... и вси Болоховсции князи с ними и повоеваша по Хомору и поидоша ко Камянцю, взявши полонъ великъ поидоша" [1, стб. 774].

На велику вагу шляху на Київ, який був геополітичним стрижнем цієї території, вказують назви міст Ізяслав та Данилів, які виходять відповідно від імен великих князів Ізяслава Мстиславовича та Данила Романовича. Значну увагу цим землям уділяв і князь Роман Мстиславович [32]. Ширина цього доменіального володіння, з огляду на середні розміри замкових волостей, не могла бути меншою, ніж 40–50 км.

Так, літописне болохівське місто **Деревич** знаходилося у 20 км південніше від Полонного (рис. 1). Його городище розташоване біля західної околиці с. Великі Деревичі Любарського району на Житомирщині (охоронний № 1637). Місто займало мис лівого берега р. Деревички (притоки р. Случі) західніше від дороги до Гізовщини та Старого Любара, у місці повороту русла річки на схід, в ур. Замчище (висота 20–22 м над рівнем заплави річки). З заходу, півдня і сходу мис оточений болотистою заплавою річки. Західний, південний та східний схили мису круті, обривисті, з північної сторони він з'єднується з корінним берегом річки через перешийок. Городище займає усю територію мису прямокутної форм 85x85 м. Поверхня майданчика городища рівна (рис. 2: 1). Від корінного берега майданчик відокремлений двома рядами валів заввишки 2–4 м та ровами завглибшки 1–2 м. За інформацією кінця XIX ст. городище захищали чотири вали з півночі, три з

півдня і два зі сходу [4, с. 31]. З півдня мис ескарпований, тут на терасі викопаний рів і насипаний вал. Майданчик городища розорюється, на поверхні помітні дрібні фрагменти ліпного та гончарного давньоруського посуду і грудки випаленої глини. У XV ст. оборонні споруди були перебудовані під замок і пристосовані для вогнепальної зброї [3, с. 5].

Первісний центр цієї смуги великокнязівських волостей – місто **Тихомль**, поява якого тісно пов'язана з формуванням поселенської агломерації Верхньої Горині у IX–XI ст., отже, належав до корінної території волинян. Місто вперше виступає у літописі серед центрів Південної Погорини у 1152 р. З осені 1214 р. Тихомль стає опорним пунктом малолітніх галицьких княжичів Данила і Василька Романовичів у їх боротьбі за відновлення єдності держави. 1233 р. під час військових дій Данила Романовича проти військ угорського королевича Андрія, місто було пограбоване: "Ізяслав [син Мстислава Романовича], однак учинив обман і звелів [військам своїм] спустошити землю Данилову, і вони взяли Тихомль" [1, стб. 770]. Після цієї події повідомлення про місто у писемних джерелах зникають. Пам'ятки літописного міста Тихомля збереглися біля села з однойменною назвою у Білогірському районі Хмельницької області.

Розвідкові розкопки кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст., здійснені М.О. Тихановою і П.А. Раппопортом, показали, що городище було зведене у XI ст., а його розквіт припадає на XII–XIII ст. Городище розташоване на мисі та відрізане із східної сторони ровом від плато, яке лежить на тій же висоті, що й майданчик городища. З інших сторін краї майданчика захищені річкою Горинь і крутими та високими схилами мису. Із заходу та з півдня ці схили мають висоту 25 м, а з півночі майданчик підвищується над сусідньою нижчою територією усього на 7–8 м. Прямолінійний вал із східної, напільної сторони досягає висоти 4 м, а з північної сторони – лише 1,5 м. У південній частині напільного валу влаштований в'їзд. Дитинець оточений неукріпленим посадом площею близько 20 га. Під час розвідок, проведених автором влітку 2007 р., на городищі та посаді зібрано кераміку ранньозалізного часу та X ст. Від Тихомля шлях на Київ проходив через літописні міста Гнійниця, Ізяслав, Кам'янець та Полонне (рис. 1). Відоме існування ще в XIX ст. "великого шляху" вздовж Горині на Ізяслав, який розділяв передмістя Ляхівців Суху Волю та Підгору і проходив через с. Гулівці [30, с. 821].

Гнійниця знаходиться за 32 км на північний схід по течії р. Горинь від Тихомля та за 15 км від наступного по шляху м. Ізяслава. Місто згадується у статті 1152 р. серед інших міст Погориння, за які у XII–XIII ст. вели суперечку та уперту боротьбу київські, волинські і галицькі князі. Історики уміщували літописне місто у с. Гнійниця Велика (тепер – Поліське). Археологічними розвідками М.П. Кучери та розкопками В.І. Якубовського руїни літописної Гнійниці локалізовані в урочищі Городище (Городисько) в лісі Грабина над правим берегом р. Горині, між селами Дібровка (колишне с. Мала Гнійниця) і Михнів Ізяславського району Хмельницької області. Про це свідчать велике городище, відоме з кінця XIX ст. [4, с. 102], і два курганні могильники, які становлять єдиний історико-культурний комплекс.

Місто являло собою велику фортецю еліпсоподібної форми, яка складалася із двох укріплених частин: дитинця і прилеглого зі сходу посаду загальною площею понад 1,5 га [за М. П. Кучерою понад 3 га: 20, с. 193]. Дитинець розмірами 38x28 м, посад – 95x95 м (рис. 2: 3). Дитинець укріплений навколо 8-метровим валом завширшки при основі 6–8 м, а посад валом – заввишки до 3 м і ровом. З північно-західної сторони, на відстані 6 м від валу дитинця спланований другий вал, який збудований на стрімкому схилі і направлений на північний схід, обриваючись за 200 м від р. Горинь. Його довжина – 150 м, висота – 2 м, ширина – 4–5 м. Ще нижче, за 8 м, наявний третій, зовнішній вал з ровом, який охоплює дитинець і посад. Кінці його направлені на північ, в напрямі до річки. Територія городища заліснена. До укріпленого центру із заходу прилягає велике (15 га) неукріплене селище.

Розвідковими роботами на дитинці у 1971 р. виявлено рештки спалених споруд з матеріалом XII–XIII ст. Цим же часом датується і курганний могильник, який у XII ст. закладений на високому горбі, на відстані 300 м на північний захід від городища. Його площа – 2 га. На території, яка витягнута із південного сходу на північний захід, у 1994 р. зафіксовано 40 земляних написів заввишки від 0,4 до 1,5 м. Того самого року один із курганів, що є крайнім з південно-східної

сторони, розкопано. Другий курганний могильник, який стоїть ближче до села Мислятина, на лівому березі р. Горинь археологічно не вивчався [38; 39, с. 36-37]. М.П. Кучера датує побудову первісних укріплень городища ранньозалізним часом [20, с. 45].

Розташований за 25 км східніше від Гнійниці **Ізяслав** деякий час намагались ототожнити з городищем та посадом навколо нього на околиці с. Городище Городищенської сільської ради Шепетівського району Хмельницької області, на берегах р. Гуска (пам'ятка археології місцевого значення, охоронний № 1487). Підставою для цього послужили дослідження експедиції ЛВ ІА АН СРСР на чолі з М.К. Каргером у 1957–1964 рр., які охопили майже увесь майданчик городища. Тоді дослідник дійшов висновку, що місто загинуло 1241 р. від нападу монгольських військ під час походу Батия. Була виявлена значна кількість останків загиблих людей і величезна колекція предметів матеріальної культури Княжої доби, абсолютна більшість яких потрапила до фондів Ермітажу й частково опрацьовувалася російськими науковцями, передусім Г.О. Песковою [26]. Незначна частина знахідок зберігається у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого, Шепетівського районного та Кам'янець-Подільського музеїв. М.К. Каргер пов'язував городище із залишками літописного Ізяславля, взятого штурмом монголами на рубежі 1240/1241 рр., невдовзі після взяття літописного Кам'янця (за Галицько-Волинським літописом) [1, стб. 786].

Проте розкопками, проведеними в ур. Рогнеда на території сучасного м. Ізяслав архітектурним загоном на чолі з М.М. Нікітенко у 1981 р. та археологічною експедицією під керівництвом І.С. Винокура у 1994 р., були виявлені залишки давньоруського укріплення, яке його дослідники пов'язали з літописним Ізяславлем [5; 24; 25].

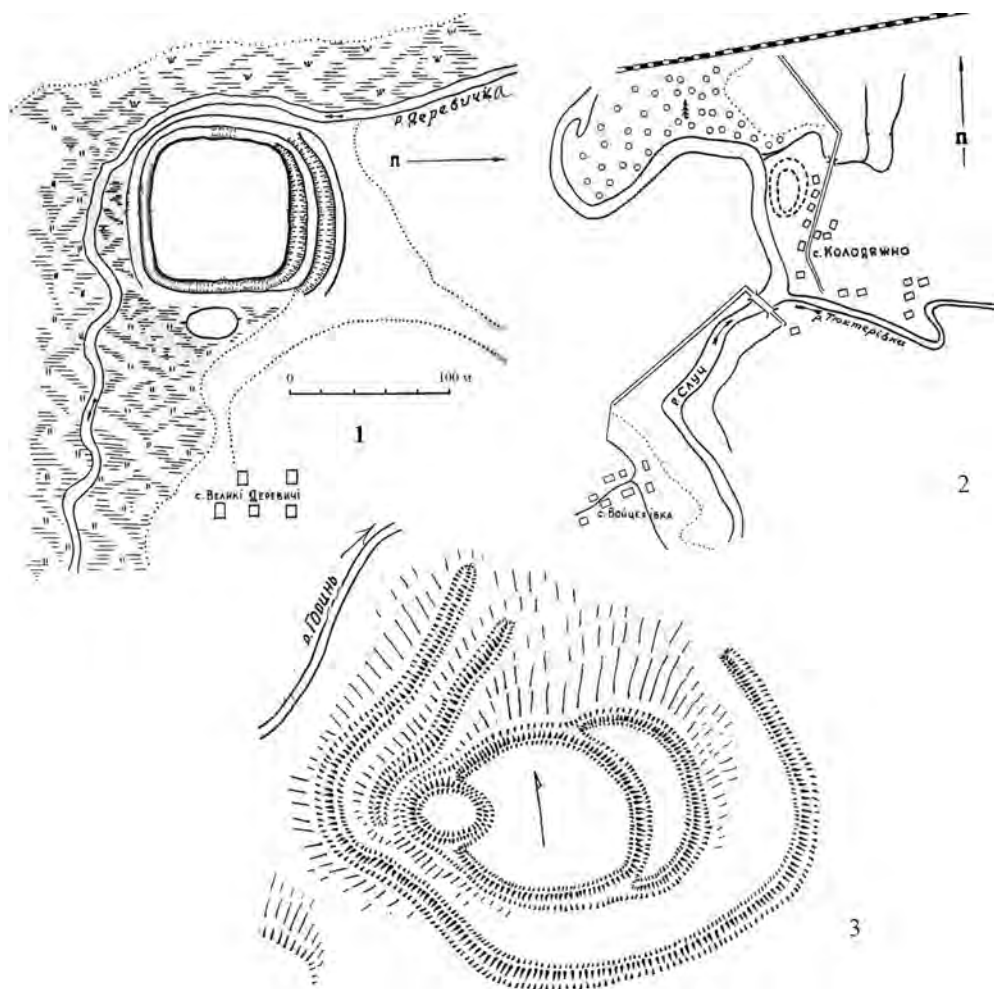

Рис. 2. Плани городищ літописних градів: 1– Деревича; 3 – Гнійниці; 2– ситуаційне розташування Колодяжина

Ізяслав був значним міським осередком у верхів'ях Горині. Ймовірно, місто одержало назву на знак пошани імені волинського князя Ізяслава Мстиславовича, який міг збудувати його у період десь між 1146–1154 рр. Судячи з єдиного літописного повідомлення, місто зруйнували у 1240 р. ординські війська Батия: „І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх” [1, стб. 786].

Рештки напластувань стародавнього міського центру, що містили характерні господарсько-побутові вироби, рештки зброї і прикрас знаходяться в урочищі Рогніда на високому останці у старій частині волинського Ізяслава, при впадінні р. Сошни у лівий берег р. Горинь. Будучи звідусіль оточеним природними перешкодами (води річок з півдня і сходу та глибокий яр з півночі і заходу), останець був дуже зручним місцем для будівництва фортеці. Її укріплення були зруйновані у XVII ст. під час нової розбудови міста.

Майже посередині між Ізяславом і наступним літописним центром – Південного Погориння – Полонним розташоване вже згадане городище на р. Гуска поблизу Шепетівки, досліджене у 1957–1964 рр. експедицією М.К. Каргера. З огляду на велику площу городища (понад 3,6 га), винятково промовисті та численні знахідки скарбів та предметів побуту і озброєння, у літературі з'явилися нові гіпотези щодо історичної назви цього міста. Так, К.І. Терещук ототожнював його з Городцем, Л.В. Войтович [8, с. 17] – з Гнійницею, Г.О. Пескова і С.В. Білецький висловили думку, що це міг бути літописний Кам'янець, а В.І. Якубовський, – що це залишки літописного міста Болохова [27, с. 132–138; 39, с. 27]. Нещодавно унаслідок детального аналізу окремих матеріалів колекції експедиції М.К. Каргера (передусім накладної бляшки із зображенням герба Річарда Плантагенета, що використовувався ним у 1256–1272 рр.), було з'ясовано, що городище могло загинути внаслідок монгольського нападу не у 1241, а у 1259 р. – від військ Бурондая [21]. Це змусило відмовитися Г.О. Пескову від висунутої нею раніше спільно з С.В. Білецьким гіпотези про ототожнення городища біля с. Городище з літописним Кам'янцем [21, с. 315]: ототожнення городища і з Кам'янцем, і з Ізяславом ґрунтується значною мірою на літописній згадці рубежу 1240/1241 рр. Отже, жодна з існуючих на сьогодні гіпотез щодо прив'язки Городищенського городища до літописного топоніма (Ізяслава, Городка, Гнійниці, Кам'яця чи Болохова) не має достатнього обґрунтування. Його волость обіймала басейн р. Цвітохи – лівої притоки р. Горинь. За останні роки городище біля с. Городище та його посад (площею понад 50 га), які були піддані значному руйнуванню, розвідково обстежувалось С.Ю. Демидко [2007 р.: 14, с. 105–112], І.Р. Михальчишином та С.П. Маярчаком (винесення меж пам'ятки археології в натурі) [2010–2011 р.: 3].

Літописне **Полонне** розкинулося на правому березі річки Хомори, недалеко від того місця, де з нею з'єднується притока Хоморець. Зараз тут розташована центральна частина міста. На сторінки літописів місто потрапляє у 1169 р. у зв'язку з пограбуванням половцями хана Теплія волості на р. Хоморі: «І поїхали вони за Київ пустошити, І приїхали до Полонного, до города [церкви] святої Богородиці Десятинної». Тоді Полонне отримав берестейський князь Володимир Мстиславович. У 1195 р. київський князь Рюрик віддає Полонне своєму зятеві Роману Мстиславовичу, правителю Волині. Через чотири роки Роман Мстиславович об'єднав Волинь та Галичину в єдине Галицько-Волинське князівство. Його син Данило Галицький продовжив боротьбу за Полонський край із київськими Рюриковичами. Весною 1234 року він отримав під Полонним перемогу над своїм суперником Олександром Всеволодовичем.

Перші археологічні роботи, проведені у 1973 р. М. П. Кучерою [19, с. 65–66], дали змогу локалізувати літописний давньоруський град Полонний на території Старого міста у сучасному м. Полонному Хмельницької області. Розкопки на пам'ятках літописного Полонного проведені у 1992–1993 рр. експедицією Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту під керівництвом І.С. Винокура.

Територія міста та його посадів розкинулась на трьох останцях з крутими схилами, зручними для оборони. Перше городище площею в 1 га, розташоване в районі ветеринарної лікарні на мисі правого берега р. Хомори, могло бути дитинцем. Воно мало культурні напластування X–XVII ст. У XIII–XV ст. тут існував храм із кладовищем (досліджено 19 поховань). Окольний город, очевидно, займав територію плато площею близько 2 га із культурними напластуваннями XII–XIII ст., розташованого на північний схід від дитинця, де зараз стоїть пізньосередньовічний костіол і будинок лікарні. В околиці Полонного наприкінці XIX ст. було 24 кургани у п'яти групах.

Серед згаданих міст особливе значення мав **Кам'янець** – первісне володіння князя Данила Романовича, локалізація якого є найсуперечливішою серед літописних міст регіону. Ще М. Грушевський відмітив, що сам контекст літописних згадок переконує у тому, що Кам'янець, зруйнований Батием, знаходився на широтному шляху з Києва, через Колодяжин, Ізяслав до Володимира [12, с. 608]. Відповідно до цієї версії Кам'янець спробували локалізувати у с. Кам'янка на р. Цвітосі неподалік її впадіння у р. Горинь [17, с. 36]. Однак у цьому селі, до того ж віддаленому на 12 км північніше від шляху на Київ, городище невідоме.

Серед найпоширеніших є версія його локалізації на городищах поблизу від с. Кам'янка (тепер у межах смт Миропіль) Держинського р-ну Житомирщини [16, с. 74] на р. Случ, за кілька кілометрів від літописного Колодяжина. На цій території кілька років працювала експедиція під керівництвом В.К. Гончарова. Окрім городища літописного Колодяжина, (рис. 2: 2) на 1 км південніше від села було зафіксоване невелике синхронне городище із слабкими культурними напластуваннями на майданчику площею 0,12 га (32x50 м), розташоване на вузькому мисовому плато між двома ярами [10, с. 171]. Найімовірніше, первісно це було городище-сховище для місцевого населення.

Літописному Кам'янцю приписують поруйноване мисове укріплення XII–XIII ст., яке знаходиться на правому скелястому березі р. Случ [37, с. 59]. Воно овальної в плані форми розмірами 110x155 м (рис. 3). Майданчик городища підвищується над річковим плесом на 30 м. З трьох боків оточений подвійним валом. Поряд з великим вже на території с. Миропіль виявлено на округлому останці маленьке городище площею 0,05 га, що обстежувалося свого часу С. Гамченком, Ю.В. Кухаренком та М.П. Кучерою [9; 18; 20, с. 195]. Помічена його типологічна подібність до городища Стіжок – обидва у профілі нагадують зрізаний конус [20, с. 31].

Однак кожне місто мало свою волость. І Кам'янець, волость якого спеціально відзначена у літописі, мабуть, не був винятком. Одночасне парне розташування у басейні невеликої річки двох політико-економічних центрів уявляється неможливим. Хоча винятки все ж таки були. Аналогічно в парі йшли замки Данилів і Стіжок. Щоправда, останній, хоч і згадуваний як центр окремої волості ще наприкінці XIV ст. [40, с. 31], очевидно, становив з Даниловом єдиний поселенський комплекс.

Дещо в стороні від магістрального шляху на Київ розбудовувались, ймовірно, боярські садиби, характерним прикладом яких можна вважати укріплення у верхів'ях р. Корчик (притоки р. Случ). Це укріплення увів у науковий обіг В.Б. Антонович [4, с. 98]. 2010 р. городище обстежував І.Р. Михальчишин, а у 2011 р. – С.П. Маярчак (винесення меж пам'ятки археології у натурі) [2].

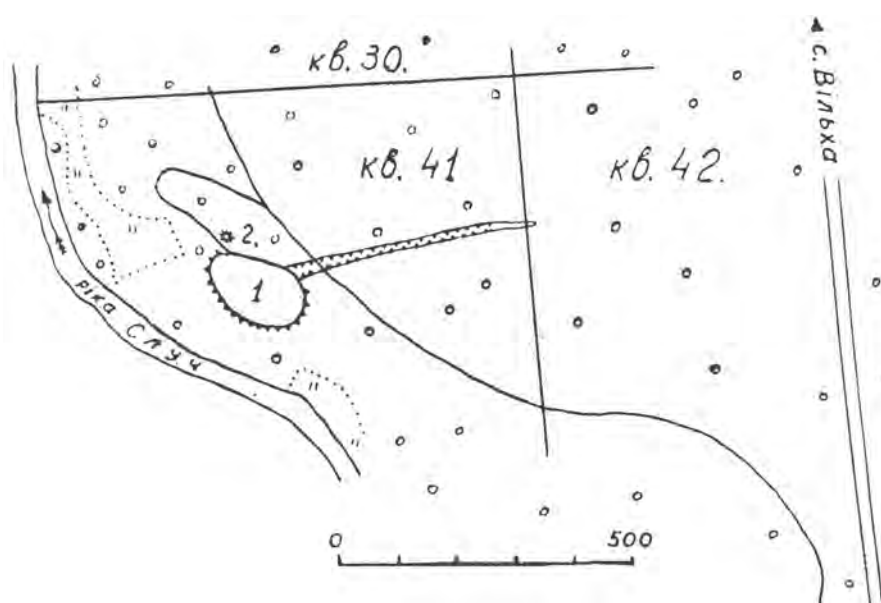

Рис. 3. План городища поблизу с. Миропіль

Отже, намагання розширити межі Болохівської землі на басейн Південної Горині, яким проходив головний торговельний шлях з Києва у Західну Європу, немає достатніх підстав. Об'єднання цих територій могло відбутися не раніше 1240-х рр., коли внаслідок завоювань монголів східний кордон Волинського князівства пересунувся західніше від р. Горинь [33]. Лише внаслідок цього „болохівці“ опинилися у складі однієї територіальної одиниці разом із нащадками древлян, що населяли пониззя р. Случ.

На нашу думку, вияснити історичну суть „Болохівської землі“ можливо, лише виокремивши її ядро. Однак залучення деякими істориками до корінної території Болохівщини земель, які не були болохівськими по своїй суті, робить неможливим подібне узагальнення.

Очевидно, ядром Болохівщини можна вважати лише басейн Південного Бугу та прилеглу частину басейну Верхньої Случі. Долучення до цього об'єднання суміжних земель Верхнього Погориння та Потетерев'я відбувалося лише в умовах монгольської інвазії. Спроби пересунути цей процес на 1233 р. [39, с. 15, 36] не мають вагомого підтвердження.

Як показує аналіз заселення межиріччя Верхньої Горині та Верхнього Случа, освоєння цієї території відбувалося з двох різних напрямків, а остаточне упорядкування стратегічного шляху з Тихомля до Полонного відбувалося протягом другої половини XII ст. Особливі заслуги у цьому, очевидно, мали ті князі, які одночасно поєднували контроль над Волинню та Києвом. За князя Романа Мстиславовича передачею йому Полонного київським князем у 1195 р. було завершено підпорядкування Волині вказаної території [36, с. 16–17]. Очевидно, враховуючи ці обставини, зведення добре вивченої археологічно фортеці Колодяжин на правому березі р. Случ у науковій літературі прийнято зараховувати до ініціативи володимирського князя Романа Мстиславовича [37, с. 123]. На особливе значення цієї частини великокнязівського домену вказує, зокрема, передача Кам'янця його малолітнім синам – Данилу та Васильку.

Отже, зіставлення літописних даних та результатів археологічного вивчення території дають змогу встановити етапи формування киево-волинської границі:

– на першому етапі XI – середина XII ст. – до київської землі належав район Погориння, який зі східної сторони був відокремлений від основної території Київщини слабкозаселеними землями у межиріччі Горині та Случі (т. зв. Чорний ліс, сучасні лісові масиви Малого Полісся);

– на другому етапі – в середині XII ст. внаслідок освоєння території верхнього Послуччя та прилеглої до нього території верхнього Погориння та в умовах протистояння з князями Східної Волині великий київський князь Ізяслав Мстиславович, ставши володимирським князем, розбудовує альтернативний шлях з Києва до Володимира в обхід князівських центрів Східної Волині, пам'яткою чого стала побудова на р. Горинь міста, названого на його честь. При цьому, очевидно, використовувались ресурси обидвох земель: волиняни розбудовували укріплення на притоках Горині, а вихідці з Київщини освоювали верхнє Послуччя.

Однак серед невирішених досі питань залишається встановлення місцерозташування Кам'янця – центру Данилової волості у цьому районі. Подальші дослідження допоможуть детальніше з'ясувати це, а також чимало інших важливих питань формування східного кордону Галицько-Волинської держави, серед яких як обґрунтування меж Болохівської землі, так і вияснення етнічного складу населення цих прикордонних фортець.

1. Полное собр. русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – 2-е изд. – М., 1908. – 936 с. 2. Маярчак С.П. Паспорт пам'ятки археології місцевого значення “Городище Корчик” // Архів ВОПШК у Хмельницькій області. – Хмельницький, 2011. – 4 с. 3. Михальчишин І.Р. Звіт про інвентаризацію пам'яток археології національного значення у Житомирській області в 2009 р. // Наук. архів НДІ пам'яток-охоронних досліджень. – 14 с. 4. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда (далі – АС). – Т. 1. – М., 1901. – С. 98; 1–133. 5. Винокур І., Журко О., Демидко С. Волинський Ізяславль – перлина на Горині. Нові археологічні дослідження // Хмельниччина волинська: Науково-краєзнавчий альманах. – Вип. 1. – Хмельницький: Еврика, 1995. – С. 25–31. 6. Винокур І.С., Мегей В.Ф. Археологічні дослідження в По-

лонному // Полонному 1000 років: матер. Міжнар. наук.- практ. конф. – Полонне, 1995. – С. 8–21. 7. Винокур І.С. Літописний Полонний (До 1000-ліття міста) // Київська старовина. – 1999. – № 1. – С. 33–39. 8. Войтович Л. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.) // Проблеми історичної географії України. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 10–23. 9. Гамченко С. Раскопки в бассейне р. Случи // Труды XI АС. – Т. 1. – М., 1901. – С. 355–403. 10. Гончаров В.К. Роботи Волинської експедиції 1948 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 3. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – С. 169–181. 11. Грушевський М.С. До Болохівщини. Губинське городище // Записки НТШ. – Л., 1896. – Т. X. – С. 2. 12. Грушевський М. Історія України-Руси /в 11 т., 12 кн.– Т. 2: XI–XIII вік.– К.: Наук. думка, 1992.– 633 с. 13. Демідко С.Ю. Освоєння межиріччя Горині і Південного Бугу в XI–XIII ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: мат. Міжнар. наук.-краєзнавч. конф. (жовтень 1994 р.).– Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 446–449. 14. Демідко С. Давньоруський “Ізяславльський” мікрорегіон // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради; зб. наук. пр. – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 105–112. 15. Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1964 гг. // Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. – М., 1965. – С. 39–41. 16. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов в Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. – К.: Наук. думка, 1985. – 180 с. 17. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., із змінами і доп. / відп. ред. Я. Ісаєвич. – Львів, 1999. – 220 с. 18. Кухаренко Ю. В. Из материалов разведок на Волини // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.– 1958.– Вып. 72.– С. 84–87. 19. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі / М.П. Кучера // Археологія.– № 29. – К., 1979.– С. 68–72. 20. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем.– К., 1999.– 252 с. 21. Медведев М., Пескова А. Геральдическая накладка из раскопок М.К. Каргера на городище у с. Городище близ Шепетовки (к вопросу о времени гибели поселения) // Наукові записки з української історії: зб. наук. ст. – Вып. 20. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 305–318. 22. Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII вв.– М.: Наука, 2008. – 303 с. 23. Насонов А.Н. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства (историко-географические исследования).– М.: Изд-во АН СРСР, 1951.– 256 с. 24. Никитенко М. М. Исследования в Хмельницкой области // Археологические открытия 1985 г.– М.: Наука, 1987.– С. 378–380. 25. Никитенко Михайло. До проблеми ідентифікації літописного міста Ізяславля / М. Никитенко // Четвертий Міжнарод. конгрес українців (Одеса, 26–29 серпня 1999 р.): Доповіді і повідомлення. Історія.– Ч.1: Від найдавніших часів до початку ХХ ст.– Одеса; Київ; Львів, 1999.– С. 54–59. 26. Пескова А.А. Древнерусский город Изяславль XII–XIII вв. (по материалам городища у с. Городище близ Шепетовки): автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Л., 1988. – 18 с. та ін. праці. 27. Пескова А.А. Белецкий С.В. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. Памяти Василия Дмитриевича Белецкого (1919–1997). – Т. II. – СПб.; Псков, 1997. – С. 129–138. 28. Пескова А.А. Большое и малое древнерусские городища у села Городища близ Шепетовки // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: зб. наук. пр. – Коростень, 2008. – Том 2. – С. 74–79. 29. Ричка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.). – К.: Наукова думка, 1988.– 120 с. 30. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии.– Т. 2.– Почаев, 1889.– 1120 с. 31. Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 164–175. 32. Терський С.В. Формування фортифікації Волинського князівства у XII – першій половині XIII ст. // Київська старовина.– 2010.– № 5.– С. 106–116. 33. Терський С.В. Східний кордон Волинського князівства після походу хана Батия // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2010. – № 22.– С. 4–9. 34. Терський С.В. “Батиева” дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар // Слов'янський вісник: зб. наук. пр.– Рівне, 2011. – № 11. Серія “Історичні та політичні науки”.– С. 126–131. 35. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. – К.: Наук. думка, 1980. – 223 с. 36. Шеломенцев-Терський С.В. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: спец. 20.02.22 – військова історія.– Львів: Національний ун-т “Львівська політехніка”, 2011.–

36 с. 37. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– Т. 12.– С. 57–130. 38. Якубовський В.І. Археологічні роботи на території літописної Гнійниці // Велика Волинь: минуле і сучасне: мат. Міжнар. наук.-краєзнавч. конф. (жовтень 1994 р.).– Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, 1994. – С. 549–450. 39. Якубовський В. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський: “Медобори” (ПП Мошак М.І.), 2003. – 158 с. 40. *Codex epistolaris Vitoldi magni Ducis Lithuaniae 1376–1430. / Collectus opera Antonii Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.*– Т. 6.– Cracoviae, 1882.

УДК 930.2: 623.444.2 (4) "08/14"

Б.В. Гринчишин

Національний університет “Львівська політехніка”

ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЇ І ДАТУВАННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ МЕЧІВ

© Гринчишин Б.В., 2012

Розглянуто різні типології мечів, виявлено типологічні ознаки класифікації каролінгських та романських мечів, з'ясовано недоліки та переваги існуючих типологічних систем, показано переваги типології Е. Окшотта для описання матеріалу з українських теренів.

This article examines various typologies of swords, reveals typological features of classifications of Carolingian and Romanesque swords, elucidates advantages and disadvantages of existing typological systems, shows the benefits of E. Oakeshott typology for describing the material from Ukrainian territory.

Для середньовіччя важливою клинковою зброєю є меч. Як твердять дослідники, “...європейські мечі VIII–IX ст. походять переважно з Середньої і Західної Європи, де відмічені послідовні попередні стадії їх розвитку” [1]. На зазначений період меч стає відомим усій Європі. Недаремно дослідники зазначають, що важкий меч вікінгів такою самою мірою можна трактувати як “франкську зброю континентального походження” [2]. Однією з проблем дослідження мечів є їх класифікація, що пов'язано з різноманітністю форм та індивідуальних деталей цього виду клинкової зброї.

Першою типологією середньовічних мечів, яка ґрунтувалася на доброму науковому аналізі великого за обсягом матеріалу, була типологія Я. Петерсена. Норвезький учений на основі аналізу значної кількості знахідок (близько 2000 мечів) виділив 26 типів (з підтипами) мечів IX–XI ст. [3]. За основу виділення типів Я. Петерсен взяв особливості будови руків'я мечів. Щодо датування виділених типів, то учений виходив із датування археологічного комплексу, у якому були знайдені певні мечі. Типологія Я. Петерсена, хоч і була здійснена переважно на норвезьких знахідках, набула загальноєвропейського значення, насамперед тому, що описані ним форми мечів побутували на теренах усієї Європи, а тому це дало можливість застосовувати цю типологію до більшості мечів, знайдених на території Європи. Однак на певних територіях знайдені і форми, які не описані Я. Петерсеном. Такі вчені, як А. Надольський [4], А. Кірпічніков [5], В. Казакевічус [6] та інші, пішли шляхом модифікації та доповнення класифікації Я. Петерсена, вводячи нові типи для виявлених на досліджених теренах мечів. Зокрема, російський дослідник А. Кірпічніков встановив, що знайдені давньоруські мечі IX–XI ст. належать до тринадцяти типів (за типологією Я. Петерсена). Учений підкреслював, що частина мечів в усіх деталях відповідає норвезьким, які описував Я. Петерсен, однак є і такі, що відрізняються формою, оздобленням руків'я, датуванням [7]. Російський дослідник також вважає, що класифікацію каролінгських мечів доцільно здійснювати тільки за руків'ям, зазначаючи, що “...при великій різноманітності руків'їв леза мечів майже